

**Перша волинська криза
(1084—1087 рр.)***

Коли після смерті Святослава Ярославича на київському столі сів останній з синів Ярослава Всеволод, здавалося, мали б припинитися міжкнязівські чвари. Літописець писав, що «**Всеволодъ же сѣде Кыевъѣ примѣ власть рꙋськꙋю всю**»¹. Л.В. Черепнін та, слідом за ним, П.П. Толочко вважають, що таким чином Всеволоду вдалося об'єднати під своєю владою всі давньоруські землі². Джерела не дають нам підстав до таких оптимістичних висновків. Згадаймо літописне повідомлення по смерті брата Ярослава Мстислава: «**Ярославъ высть самовластець Рꙋсьтѣй земли**»³. Так, Всеволод не був «самовластцем». В межах «Руської землі» склалося своєрідне співправління Всеволода зі своїм старшим сином — чернігівським князем Володимиром Мономахом⁴. Його влада крім «Руської землі» поширювалася на Смоленську, Ростово-Суздальську землі. Син Ізяслава Ярополк отримав Волинську і Турівську землю як отчину. Святополк Ізяславич зберіг за собою Новгородську землі⁵. В Полоцькій землі знову закріпився Всеслав Брячиславич. Як вважав О.Є. Пресняков, «час княжіння Всеволода (1078-1093) був критичний в історії міжкнязівських відносин Давньої Русі. При ньому з'ясувалися основні протиріччя в звичайному розумінні витоків княжого володіння»⁶. Такої ж думки додержувався і М.С. Грушевський,

* Визначення «перша волинська криза» вживається нами для подій 1084—1087 рр. за аналогією з визначенням М.С. Грушевського – «волинське питання» – для подій на Волині в 1096—1100 рр. (*Грушевский М.С. Волинский вопрос 1087—1102 гг. // Киевская старина. — № 4. — т. XXXIII — К., 1891 — С.2-55; № 5. — т. XXXIII — К., 1891. — С.259-272*).

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М., 1998 (далі – Ипат.). – Стб. 195; Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. I. – М., 1997 (далі – Лавр.). – Стб. 204.

² Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. // Исторические записки. – Т. 89. – М., 1972. – С. 361; Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1988. – С. 92.

³ Ипат. – Стб. 138; Лавр. – Стб. 150.

⁴ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 186.

⁵ Ипат. – Стб. 191, 199; Лавр. – Стб. 200, 207.

⁶ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий // Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 44.

який зазначав, що «все п'ятнадцятилітнє князювання Всеволода в Києві пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбитися від позбавлених земель князів»⁷.

І ще одна проблема постала перед Всеволодом. «Сѣдѣящю бо ємү Києвѣ, печаль бысть ємү от сыновець своихъ, яко начаша ємү ст҃҃жати, хотѣ власти ов сея, ово же другие; сей же омиряя нх раздаваша власти имѣ»⁸.

Годі й шукати причини неурядиць з князівськими племінниками в недосконалості «ряду» Ярослава, дія якого нібито не поширювалася далі одного покоління князів⁹. Прецеденти владнання відносин з «синовцями» були відомі ще за часів Ярослава. Не можна пояснити появу князів-"ізгойв" у другій половині XI ст. і принципами лестничного наслідування. Такі принципи могли застосовуватися до Ростиславичів, Ігоревичів, Вячеславича, батьки яких не дочекалися київського столу. Але «ізгоями» стали і діти померлого на київському столі Святослава Ярославича. Як пише сучасний історик, — реально існували лише «міркування практичної зручності, егоїзму старших князів»¹⁰. Мабуть, саме тому О.Є. Пресняков та, слідом за ним, О.П. Толочко вважають вживання терміну «ізгой» до князів-небожів («синовців» за визначенням літописця) історіографічним казусом¹¹. Адаже і сам термін «ізгой» у відношенні до князя був запозичений істориками не з джерел XI-XII ст., а з пізньої приписки до церковного статусу Всеволода Мстиславича.

З усіх небожів лише Ізяславичі отримали після другого вокняжіння Всеволода у Києві власні столи. Як зазначає укладач «Повісті временних літ», Всеволод «посади Ярополка Володимери, придавѣ ємү Түровѣ»¹². Святополк Ізяславич з 1078 по 1088 р. сидів у Новгороді¹³. В.М. Татищев писав, що Всеволод залишив за Ярополком і Вишгород, до чого із довірою поставився О.М. Рапов¹⁴. Як йдеться в «Історії Російській», Всеволод «сына своего Владимира перевел из Смоленска в Чернигов, детям Изяславим оставил прежние нх владения, кои им даны были от отца нх: Святополк в Новеграде, а Ярополк в Вышеграде, к тому прибавил ємү Всеволод Владимир, Давиду, сыну Игореву, дал Түров, Святославим детям —

⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т.2. — С. 71.

⁸ Ипат. — Стб. 207; Лавр. — Стб. 216-217.

⁹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 35; Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность ... — С. 181-182.

¹⁰ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 193-194.

¹¹ Пресняков А.Е. Княжое право ... — С. 45-46; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь ... — К., 1996. — С. 193.

¹² Ипат. — Стб. 195; Лавр. — Стб. 204.

¹³ Ипат. — Стб. 191, 199; Лавр. — Стб. 200, 207.

¹⁴ Татищев В.Н. История Российской. — Т. 2. — С. 93-94; Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977. — С. 82-83.

Тмуторокань, Муром и другие тамо области»¹⁵. На нашу думку, В.М. Татищев спробував таким чином узагальнити переділи столів, які відбувалися з 1077 по 80-ті роки XI ст. Сучасні історики не мають даних на підтвердження цих припущень В.М. Татищева, отже, можемо лише здогадуватися про можливі володіння небожів Всеволода. Перемишльську волость, можливо, тримав старший з Ростиславичів, — Рюрик. Перемишль він отримав ще за Ізяслава і тримав його не на правах отчини. О.Є. Пресняков писав, що Перемишль належав до володінь Ізяслава та його сина Ярополка, посилаючись на слова Святополка Ізяславича: «се есть волость отца моего и брата»¹⁶. Але, зазначимо, що Святополк звертався з цією промовою до Василька та Володаря, які дійсно отримали свої столи у 80-х рр. від Ізяслава, а Перемишль наслідували від брата Рюрика вже як отчину. Вже пізніше, у 1100 р. Володарю пропонувалося задовольнитися виключно Перемишлем та повернути Святополку Теробовлю. Можемо припустити, що і 1097 р. «своєю» волостью Святополк називав саме це місто.

Молодші Ростиславичі¹⁷, Ігоровичі та Святославичі, на думку автора, не отримали жодних волостей по смерті Ізяслава. Всеволод з власних егоїстичних міркувань гальмував наділення «синовців» землями та й Ярополка Ізяславича він наділив, як це видно з подальших подій, не без внутрішніх вагань.

Всеволод Ярославич і сам отримав київській стіл завдяки виступу обділених синовців. Ображений ним Олег Святославич, який, ймовірно, вимагав від дядьків віддати йому батьківський Чернігів, або, скоріш за все, закріпити за ним Волинь, яку тримав за часів київського князювання батька, «бежа .. Тмутороконю от Всеволода, мѣсяца априля 10»¹⁸ (1078 рік). Саме тривале перебування у Тмуторокані Олега Святославича впевнило В.М. Татищева у тому, що Святославичі закріпили тоді за собою Рязанську та Муромську землі. Адже історик XVIII ст. вважав, що назву Тмуторокань у XI ст. носила Рязанська земля¹⁹. Ця його думка систематично відбивалася на авторському викладенні літописного матеріалу, що залишається

¹⁵ Татищев В.Н. История Российская ... – Т. 2. – С. 93-94.

¹⁶ Ипат. – Стб. 244; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. – М., 1938. – С. 157-158.

¹⁷ Докладніше див.: Плахонін А. Князь Ростислав Володимирович і Волинь // Київська старовина. – 2000. – № 5 – С. 14-21; Його ж: Потомство Владимира Ярославича и Вольнь // Вестник Удмуртского университета. – 2003. Серия «история». – С. 98-106.

¹⁸ Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 204.

¹⁹ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 1. – М.; Л., 1962. – С. 249 та ін. – Т. 4. – С. 427. Тут Татищев посилається на точку зору Феофана Прокоповича: «Резань первое упоминается, но когда оной построен или в рускую власть пришел, о том нигде в летописях не упоминается. Токмо мнится, по рассужению архиепископа Прокоповича, под именем Тмуторокани сие закрывалось, особливо, что Олег называет его своим, а прежде сказано, что Олег был в Тмуторокани на княжении».

непоміченим численними істориками, які некритично підходять до «оригінальних» свідчень «Історії Російської».

Олег позбувся Волині саме у час останнього повернення Ізяслава Ярославича на київський стіл. Літописець так розповідав про повернення Ізяслава з польським військом: **«В лѣто 6585 (1077 – А.П.). Понде Изяславъ с ляхы, Всеволод же понде противу емѹ. Сѣде Борисъ Черниговѣ мѣсяца мая 4 день, и бысть княженья его 8 дний, и бѣжа Тмѹтороканю к Романови (Роман Святославич сидѹ в Тмѹтораканѣ ще з часѹв київського княжіння батька – А.П.). Всеволодъ же иде противу братѹ Изяславу на Волинь, и створи ста миръ, и пришедъ Изяславъ сѣде Киевѣ, мѣсяца и҃ля 15 день, Олег же, сынъ Святославъ, бѣ у Всеволода Черниговѣ»²⁰. Отже, літописець спеціально відмічає, що по укладанню угоди між Ізяславом і Всеволодом, останній забрав з собою Олега до Чернігова, немов би натякаючи таким чином, що це було однією з умов угоди. Підтверджує таку думку нібито і «Повчання» Володимира Мономаха: **«И Святославъ оумре, и язъ паку Смоленьскѹ, а и-Смолиньска той же зимѣ та к Новгородѹ»²¹ на веснѹ Глѣбови в помочь. А на лѣто со отцемъ подѣ Полтескѣ, а на дрѹгѹю зимѹ с Святѹполкомъ подѣ Полтескѣ, — ожьгоша Полтескѣ; онъ иде Новгородѹ, а я с Половци на Одрьскѣ, воюя, та Черниговѹ. И паку, и-Смолиньска къ отцю придох Черниговѹ. И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ, и воззвахъ и к собѣ на обѣдъ со отцемъ в Черниговѣ, на Краснѣмъ дворѣ, и вдахъ отцю 300 гривен золота»²²».****

Але в око впадає той факт, що, за «Повчанням», прибуття Олега до Чернігова можна датувати лише 1078 р., тобто роком його «втечі» до Тмуторакані. Святослав, за повідомленням літопису, помер 27 грудня 1076 р. Взимку 1076/1077 рр., за хронологією «Повчання», Мономах ходив до Смоленська. Навесні 1077 р. він ходив на допомогу Глібу Святославичу до Новгороду. Влітку Мономах побував з батьком під Полоцьком (дивно, що це єдиний похід влітку 1077 р., згаданий Мономахом, коли його батько в липні — на початку червня вів переговори з Ізяславом на Волині), — мабуть, похід на Полоцьк відбувся вже пізніше і пов'язаний з намаганням Ізяслава Ярославича повернути собі це місто. Взимку 1077/78 рр. він знову, вже з Свято-

²⁰ Ипат. – Стб. 190; Лавр. – Стб. 199.

²¹ В даному місці зауважу, що видавцями «Повісті временних літ» 1950 р. було запропоновано нову редакцію розділових знаків у цій частині літописного тексту: "а и-Смолиньска той же зимѣ та к Новгородѹ; на веснѹ Глѣбови в помочь". Заміна коми, яка наводилася у всіх попередніх виданнях Лаврентіївського літопису (зрозуміло, відсутньої у оригінальному тексті) на крапку з комою розриває цілком органічну цілісну фразу "та к Новгородѹ на веснѹ Глѣбови в помочь", — оскільки до своєї смерті у 1078 р. Гліб Святославич залишався князем Новгороду. Якщо прийняти запропоновану 1950 р. редакцію, доведеться визнати, що протягом зими-весни 1077 р. Мономах двічі ходив до Новгороду. Як приклад більш коректного читання, див.: Орлов А.С. Владимир Мономах. – М.; Л., 1946. – С. 140.

²² Лавр. – Стб. 247-248.

полком Ізяславичем, ходив на Полоцьк, звідки з союзними половцями пішов на Одреськ.

Отже, якщо літописець засвідчив, що Олег позбувся Волині, у статті 1077 р., то Мономах згадував про це як подію наступного 1078 р. На нашу думку, і літописна стаття 6585 (1077) р. не дозволяє беззаперечно датувати втрату Олегом володимирського столу саме літом 1077 р. Заключна фраза річного запису немов би передує першій фразі запису наступного, 6586 року: «**Олеґъ же, сынъ Святославль, вѣ у Всеволода Черниговѣ. В лѣто 6586. Бежа Олеґъ, сынъ Святославль, Тмѹтороконю от Всеволода, мѣсяца априля 10**». Якщо згадати, що новий 6586 р. у XI ст. розпочинався у березні, то думка про перебування Олега у Чернігові лише протягом березня-квітня 1078 р. здається нам цілком слушною. Та й причина втечі Олега є для нас цілком прозорою: саме цим часом датується смерть Олегового брата Гліба у Заволоччі. Якщо згадати, що кількома місяцями раніше Мономах разом із Святополком Ізяславичем перебував під Полоцьком, звідки Святополк рушив на Новгород, після чого власне князь Гліб і загинув за таємничих обставин²³, то Олег дуже ніяково почував себе поруч із нещодавнім союзником ймовірного вбивці свого брата. Чи не був величезний хабар у 300 гривень золотом викупом за життя Олега?

Б.А. Романов свого часу зробив порівняльні розрахунки розміру подарунку Олега: 300 гривень золота дорівнювали 3000 гривень срібла, тобто складали річний бюджет такого князівства як Смоленське в 30-ті рр. XII ст.²⁴ Цілком ймовірно, що сума, запропонована Олегом (від його імені, як це

²³ Правда, у 25 Слові Києво-Печерського монастиря «**О Никитѣ Затворнице, иже по сем высть епископъ Новѹградѹ**» розповідається, що смерть Гліба була несподіваною звісткою для Ізяслава: «**Посылаеть же Никита къ князю Изяславу, глаголя: яко днесъ ѹбіенъ высть Глѣбъ Святославичъ вѣ Заволочѣи, скоро послѣ сына своего Святѹполѣка на столѣ Новѹградѹ. И яко же рече, тако и высть: по малѣхъ же днѣхъ ѹвѣдана высть смерть Глѣвова**» (Києво-Печерський Патерик: Вступ, текст, примітки / Д. Абрамович. – К., 1931. – С. 126). Чи не було вигадано цю історію, аби відволікти увагу суспільства від цікавої паралелі: знову вбивають Гліба, а на його стіл сідає Святополк. Старець Никита Затворник був людиною політично активною: «**послѹшахѹ его князи и воляре**» (С. 126). А історія з «чудесним передчуттям» старця закінчилася тим, що його було призначено єпископом у Новгород (хоча сталося це вже у 1096 р., коли Святополк сидів у Києві). Чи не плата це за послуги дуже делікатного характеру? Адже, згідно тій же ж самої оповіді Патерика, Никита не дуже підходив до єпископської посади – він на пам'ять знав Старий Завіт, але й чути не хотів про Новий. Цікаво, що після спільної молитви старців та декількох єпископів, Никита вже клявся у тому, що взагалі не читав ніяких книг (хоча до того читав не тільки церковнослов'янською, але й грецькою, й єврейською), і отці ледве знову навчили його грамоті.

²⁴ Лихачев Д.С. Комментарии // ПВЛ. – М., 1999. – С. 522-523. Див.: видання Смоленських грамот кафедральної церкви Богородиці: Древнерусские княжеские уставы XI-XIV вв. / Я.Н. Щапов. – М., 1976. – С.140-146. Приблизний сукупний доход з усіх володінь, згаданих у грамоті, якраз мінімально складає 2900 гривень (при цьому є декілька нечітко визначених платежів). Крім того, до доходу, який не обкладався десятиною, не зараховувалися, за преамбулою грамоти, «продажи», «виры», «полнодьє». Чи може справді доход з князівства не перевищував визначену нами цифру?

видно з тексту, власне виступав Володимир)²⁵ Всеволоду, була грошима, щойно зібраними Олегом на Волині (адже навряд чи якийсь менше володіння наприкінці XI ст. могло давати такий доход) за попередній 1077 р. Якщо, дійсно, згадана сума у 3000 срібних гривень була доходом саме з Волинського князівства, то разом з вже наведеною нами сумою доходів з Смоленського князівства в першу половину XII ст. у 3000 гривень та літописною згадкою 6522 (1014) р. про доходи з Новгороду у сумі 3000 гривень, ці спостереження можуть слугувати основою для більш широкого висновку. Фактично, ці три повідомлення є єдиними наявними в розпорядженні в сучасних дослідників згадками джерел про розмір доходів з князівств-земель у XI – на початку XII ст. В усіх трьох випадках фігурує одна й та ж сама сума – 3000 гривень. Чи не означає це, що до певного часу князівські володіння нарізалися таким чином, аби забезпечити певний доход у згаданому вже нами обсязі? Чи ця сума не відповідала нагальним витратам на утримання князівської дружини? Та й пізніше, коли Давид Ігоревич отримував на з'їзді в Увечичах компенсацію за відібране в нього Володимирське князівство, фігурують декілька волостей та 400 гривень, – отже, сукупний доход Давида, статус якого на цьому з'їзді понижувався, змінювався з 3000 гривень данини з Волині до приблизно 1000 гривень, – принаймні, суми близької до тої, яку отримував Ярослав у Новгороді за життя батька. Отже, чи не відповідає сума доходу у 3000 гривень становищу самостійного князя князівства-землі, а 1000 гривень, – доходу молодшого князя-«підручника»? Принаймні, для XI – першої третини XII ст. така думка виглядає цілком логічною. Адже міркування тут ґрунтуються на функціональному принципі – на 1000 гривень можна було утримувати не повноцінну дружину, а лише допоміжний загін, достатній тільки для гарнізонної служби та збирання данини.

Отже, ймовірно, Олег спробував віддатися під руку Всеволода, передавши йому як сюзерену доходи з Волинського князівства. За спостереженням І.М. Івакіна, обід «на Краснѣмъ дворѣ» відбувся на Великдень, який в

Але суми полюддя з окремих волостей визначені у самому переліку десятин, де їх зараховано до сукупного оподаткованого прибутку. Так само і з торговими зборами і вірами. Як відмічає В.Л. Янін, вираз «кромеее» міг бути вжитий не лише у негативному значенні, але й в тому сенсі, що до вище перелічених доходів додаються ще й доходи з «продаж», «вир», «полюдья». (Янін В.Л. Комплекс документов об устройении Смоленской епархии // Янін В.Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII-XV веков. – М., 1998. – С. 41-42. Традиційне читання: Памятники русского права. – Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII-XV вв. – М., 1953. – С. 46-48.)

²⁵ Це не дивно, адже роком раніше Володимир та Олег разом ходили на допомогу полякам: «В лѣто 6584. Ходи Володимеръ сынъ Всеволожь, ... Олегъ Святъславъ Ляхомъ в помочъ на Чехы» (Ипат. – Стб.190). Про це ж сам Володимир згадував у Повчанні, але не натякав на участь Олега: «Посла мя Святославъ в Ляхы. Ходив за Глогвы до Чешьскаго лѣса. Ходивъ в земли ихъ 4 мѣсяци» (Лавр. – Стб. 247).

1078 р. припадав на 8 квітня, за три дні до «втечі» Олега²⁶. Очевидно, від Всеволода Олег, крім обіду, дістав лише категоричну відмову у підтримці²⁷.

Отже, втрата Олегом Волині збігалася у часі з вигнанням Гліба з Новгороду та намаганням захопити Полоцьк, і, скоріше за все, може бути датована зимою 1077/78 рр. Не в інтересах Всеволода було потурати укріпленню влади Ізяслава. Актом, спрямованим на дистанціювання від жорсткої політики київського князя, стало поховання загиблого Гліба саме у Чернігові влітку 1078 р.²⁸

Але Всеволод ледве не поплатився за свою обережну політику, коли того ж 1078 р. Олег Святославич та Борис Вячеславич за допомогою половців відбили в нього Чернігівську землю. Рятуючи брата, в битві на Нежатиній ниві загинув київський князь Ізяслав, і Всеволод несподівано для себе повернувся на київський стіл. Він вдало скористався «візантійською» політикою, до якої так неохоче вдавався Ізяслав. Вже у 1079 р. за намови Всеволода половці вбили брата Гліба Святославича Романа. Одночасно у Тмуторокані було схоплено Олега, якого на чотири роки відправили у заслання до Візантії. У Тмуторокані закріпився посадник Всеволода Ратибор²⁹. Немов би відчуваючи навіслу над собою загрозу, в 1081 р. «**бѣжа Игоревичъ Давыдъ с Володаремъ Ростиславичемъ, мѣсяца мая 18 день. И придоста Тмутороканю, и яста Ративора, и сѣдоста Тмуторокани**»³⁰. М.С. Грушевський свого часу припускав, що Давид та Володар «попробували відібрати від Ярополка Волинь»³¹. На відміну від Грушевського, М.Ф. Котляр пише, що до захоплення Тмуторокані «після кончини Ігоря Ярославича малий Давид був хтозна-де»³². Ми дійсно не маємо натяку жодного історичного джерела на місце перебування Ігоревичів та молодших Ростиславичів до 1081 р.

Оригінальну інформацію про перші володіння Давида навів В.М. Татищев, який стверджував, що після смерті Святослава Всеволод наділив

²⁶ Ивакин И.М. Князь Владимир Мономах и его Поучение. – Ч. 1. Поучение детям; Письмо к Олегу и отрывки. – М., 1901. – С. 159; Орлов А.С. Владимир Мономах... – С. 143 (Останній з них називав 8-9 квітня).

²⁷ До цих подій В.А. Кучкін прив'язує і хрестини Мономахового сина Ізяслава, хрещеним батьком якого став Олег (Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха // Россия в средние века и новое время: Сборник статей к 70-летию Л.В. Милова. – М., 1999. – С. 58). Таке його припущення могло б видатися цілком прийнятним, але ж в тих обставинах такий акт виглядав абсолютно зайвим, адже Олег вже був хрещеним батьком старшого Мономахового сина Мстислава, та й за життя Ізяслава Ярославича такий вибір світського імені для його внучатого племінника залишається дещо сумнівним. А.Ф. Литвина та Ф.Б. Успенський запропонували дещо інше датування цієї події – кінець 1078 р., вже після загибелі Ізяслава в битві з Олегом Святославичем (Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Пути усвоения христианских имен в русских княжеских семьях XI – начала XIII в. // Религии мира. История и современность. – 2002. – М., 2002. – С. 43).

²⁸ Ипат. – Стб. 191; Лавр. – Стб. 200.

²⁹ Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 204.

³⁰ Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 204.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992. – С. 73.

³² Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 74.

Давида Ігоревича Туровом. Та й до повідомлення про втечу 1081 р. Татищев теж запропонував свою версію: «Давыд Игоревич, согласясь с Володарем Ростиславичем, пришед во Тмуторокань...»³³. О.М. Рапов, коментуючи ці повідомлення «Історії Російської», так і не визначився у своїй оцінці. З одного боку, він вірно відзначив, що татищевські повідомлення суперечать «Повісті временних літ», де йдеться про те, що, отримавши в другий раз київський стіл, Всеволод «посади .. Ярополка Володимери, придавъ ему Туровъ»³⁴. З іншого боку, О.М. Рапов відзначає ту наполегливість, з якою Татищев згадує про володіння Давида Туровом і під 1078 і під 1081 р.³⁵ Навряд чи він міг піти у своїх висновках далі, адже, стверджуючи, з одного боку, що «історики, які звинувачують В.М. Татищева у вигадках та приписках, не праві»³⁶, з іншого боку, не вдається до порівняльного аналізу свідчень двох редакцій другої частини «Історії Російської» (сам О.М. Рапов посилається лише на 2 та 3 томи видання), одна з яких була стилізована під давньоруську мову і складена з виписок з джерел, які пізніше слугували при написанні другої редакції другої частини, якою тільки і користувався О.М. Рапов, та, зазвичай, і інші дослідники з історії Давньої Русі. Звернення ж до першої редакції другої частини «Історії Російської», побудованої переважно на джерельній основі, доводить, що в руках Татищева була лише одна з версій «Повісті временних літ»: «По смерти Изяслави Ярославича Всеволод... посади... Ярополка в Володимере, придав ему Туров... 6589 (1081) Бежа Давыд Игоревич с Володарем Ростиславичем придоста Тмутороканю»³⁷. Таким чином, оригінальне повідомлення другої редакції другої частини «Історії Російської» були, скоріше за все, здогадками В.М. Татищева, не підкріпленими повідомленнями джерел.

Оригінальне припущення щодо можливих володінь Давида Ігоревича після смерті батька висунуте В.А. Кучкіним. Аналізуючи повідомлення, вміщене під 1060 р. у Тверському збірнику: «раздѣлиша Ярославичи Смоленскъ себѣ на три части»³⁸, він дійшов висновку про те, що після смерті Ігоря Ярославича Смоленськ, чи доходи з нього, було розділено між Борисом Вячеславичем (сином померлого у 1057 р. смоленського князя Вячеслава Ярославича), Давидом та Всеволодом Ігоревичами³⁹. Слідом за

³³ Татищев В.Н. История Российская... – Т. 2. – С. 93-94.

³⁴ Ипат. – Стб. 195; Лавр. – Стб. 204.

³⁵ Рапов О.М. Княжеские владения на Руси... – С. 200.

³⁶ Рапов О.М. Княжеские владения на Руси... – С. 17.

³⁷ Татищев В.Н. История Российская... – Т. 4. – С. 159.

³⁸ Летописный сборник именуемый Тверскою летописью ... – Стб. 153. Таке саме повідомлення було вміщене і у Софіївському І літописі (Софиевская первая летопись // ПСРЛ – Т. V. – Вып. 1. – С. 131): «И посемъ разделиша Смоленскъ на три части».

³⁹ Кучкин В.А. «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения 60-х годов XI века // Вопросы истории. – 1985. – № 11. – С. 25-26.

О.Є. Пресняковим⁴⁰, В.А. Кучкін вважає, що «в 1078 р. по приїзді з Смоленська [Володимир Мономах. – А.П.] передав батьку 300 золотих гривень, – очевидно смоленську данину. Кратна трьом сума, ймовірно склалася з данин, які сплачували раніше кожному з трьох отчичів Смоленської землі»⁴¹. Але сума в 300 золотих гривень, як ми вказували вище, скоріше за все, була передана Всеволоду не Володимиром, а Олегом Святославичем, тому й не мала ніякого відношення до Смоленська (хоча більш прийнятним тут був би наведений нами приклад Б.А. Романова про бюджет Смоленського князівства в 20-30 рр. XII ст.). В.А. Кучкіну здалося можливим встановити зв'язок між повідомленнями Тверського збірника і Софіївським I літописом, а через нього, а також через повідомлення від 1054 р. Новгородського IV літопису⁴² з новгородським зводом XI ст. Але нам здається, що спроба перенести практику поділу доходів з князівства між спадкоємцями, яка існувала з кінця XIV ст. (так, О.Є. Пресняков, наприклад, посилається на прецедент з часів князювання Івана Калити), на століття XI вимагає дещо серйозніших доказів. Тим паче, що В.А. Кучкін, непомітно для себе, спростовує можливий зв'язок між Тверською збіркою та новгородським літописанням XI ст., стверджуючи, що датування 1054 р. є невірним, а в похідній від них статті є більш прийнятною. Виникає питання, – на основі чого ж тоді літописець XVI ст. виправляв помилки датування у протографі?!

Мусимо визнати, що нічого не знаємо про володіння Давида Ігоревича до 1081 р., але, за аналогією з долею Олега Святославича, мусимо припустити, що якщо він і займав до того якийсь князівський стіл, то втратив його в усобицях кінця 70-х – початку 80-х рр. XI ст.

Ворожа до Ярополка акція Володаря Ростиславича у 1081 р. здається нам неможливою і з огляду на повідомлення статті 1084 р.: «**В лѣто 6592. Приходи Ярополкъ ко Всеволоду на Великъ день. В се же время выѣгоста Ростиславича 2 от Ярополка, и пришедша прогнаста Ярополка**»⁴³. Цими двома Ростиславичами могли бути лише Володар і Василько, оскільки Рюрик, як ми згадували вище, вже мав власний стіл – Перемишль. Навряд чи Ярополк надав би притулок своїм недавнім конкурентам.

Конфлікт навколо Волині був вдало використаний Всеволодом. Коли його син Мономах вибив з Володимира Ростиславичів, він міг диктувати Ярополку Ізяславичу будь-які умови. В результаті, з окраїнних волинських земель було нарізано декілька нових волостей для бунтівних «ізгоїв». По-перше, землі у Подністров'ї отримали молодші Ростиславичі. По-друге,

⁴⁰ Правда, сам О.Є. Пресняков вважав, що Смоленськ, як і Волинь в 1057 р. поділили між собою три старших Ярославича (Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. – М., 1993. – С. 389).

⁴¹ Кучкин В.А. «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения... – С. 26. – прим. 58; Пресняков А.Е. Княжое право ... – С. 44. – прим. 3.

⁴² Новгородская IV летопись // ПСРЛ – Т. IV. – Вып. 1. – Пг., 1915 (М., 2000). – С. 118.

⁴³ Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 205.

було влаштовано і Давида Ігоревича, який саме 1084 р. вирішив нагадати Всеволоду про свої права: «**В се ж лѣто Давыдъ зая грѣкы въ Олешыи, и зая ү них имѣнье. Всеволодъ же, пославъ, приведе и, и вдаста емү Дорогобужь**»⁴⁴. М.С.Грушевський вважав, що погоринський Дорогобуж належав до того Ярополку⁴⁵, що довести майже неможливо. Погорину ще у 1060 р., після переходу Ігоря Ярославича до Смоленська, було прилучено до доменіальних володінь київського князя. Та й у подальшому, як тільки Давид сідав у Володимирі з дозволу Всеволода, останній забирав собі Дорогобуж. Цієї політики дотримувався і Святополк Ізяславич.

Отже, Всеволод виділив Давиду Ігоревичу частину власних володінь. З іншого боку, ці землі у минулому належали батькові Давида Ігорю, що мало нагадувати дорогобужькому князю про отчинні права на всю Волинь. Зауважу, що всі конкуренти Всеволода мали «отчинні» права на Волинь, – адже і батьки Ізяславичів, і Ігоревичів, і Ростиславичів володіли колись землями у цьому регіоні, що вкрай заплутувало ситуацію.

Таким чином, Всеволоду вдалося зібрати всіх своїх конкурентів до одного кошика, і залишалось лише чекати, поки вони переб'ють один одного. Криза настала вже наступного року: «**Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послѣшавъ злыхъ совѣтникъ, се үведавъ, Всеволодъ посла противү емү Володимера. Ярополкъ же, оставивъ матеръ свою и дръжинү Лүчьскѣ, бежа в Ляхы. Володимерү же пришедшю Лүчьскү, и вдашася лүчане. Володимеръ же посади Давыда Володимери, въ Ярополка мѣсто, а матеръ Ярополчю, и женү его и дръжинү его приведе Кыевү, и имѣнье вземъ его**»⁴⁶. Про ворожі наміри Ярополка Всеволод міг дізнатися лише від Давида Ігоревича (для того, щоб рушити на Київ, Ярополку треба було пройти повз Дорогобуж). Як нам здається, саме Давиду вдалося намовити конкурента і таким чином сісти у Володимирі. Правда, з вже і без того урізаних володінь Ярополка, скоріш за все, було виділено ще одне князівство, в якому сів Володимир Мономах, оскільки наступного року Ярополк зустрів його саме на Волині⁴⁷. Цілком можливо, що Мономах контролював ситуацію з конфіскованого в Ярополка Луцька, до якого було додано від батька і Дорогобуж.

На думку багатьох дослідників, події на Волині 1084-1086 рр. були пов'язані не тільки з внутрішніми суперечками в роді Рюриковичів⁴⁸. Адже тоді не зрозуміло, чому поза цим конфліктом залишився брат Ярополка Святополк Ізяславич, який княжив тоді у Новгороді (про деякі цікаві обставини

⁴⁴ Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 205.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 2. – С. 74.

⁴⁶ Ипат. – Стб. 197; Лавр. – Стб. 205.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 76.

⁴⁸ Правда, деякі історики вбачають у вигнанні Ярополка з Володимира переважно змову городян: Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – С. 114; Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – 91-93.

цього «нейтралітету» ми скажемо нижче). Цим суперечкам сприяли й інші обставини. По-перше, Ярополк був двоюрідним братом польського короля Владислава Германа (матір'ю Ярополка була дочка Казимира I Гертруда). Саме тому він втік до Польщі, скориставшись, вочевидь, тією обставиною, що згадана тітка Владислава Германа, вдова Ізяслава, потрапила у полон до Всеволода Ярославича. На додаток згадаймо буллу Папи Григорія VII від 17 квітня 1075 р., згідно якої новонавернений підданий римської Церкви, до того ж, чоловік доньки графа Мейсенського Оттона Кунігунди⁴⁹ – Ярополк Ізяславич в очах вірних Папському престолу володарів був наступником великого князівства київського⁵⁰. Для вірного союзника Риму польського князя це було керівництвом до дій. Зрозуміло, що у боротьбі з Польщею та союзним Ізяславу Папою Всеволод мав би спертися на союз з їх головними супротивниками – передусім з Германською імперією.

Як вважає О.В. Назаренко, зближення між київським князем та Імперією відбулося саме у 1085-1086 рр. Кроками назустріч стали шлюб між дочкою Всеволода Євпраксією й саксонським маркграфом Генріхом II Довгим та посольство антипапи Климента III, підтримуваного імператором Генріхом IV, до Києва.. На синоді у Майнці 1085 р. союзника імператора чеського князя Вратислава II було проголошено королем Чехії та Польщі. За думкою О.В. Назаренка, ця подія, а також посольство Всеволода до імператора з пропозицією про шлюбну угоду, мали змусити Владислава-Германа та союзного йому Ярополка до кроків у відповідь. По-перше, Владислав-Герман повернув до Польщі свого племінника Мешка, сина Болеслава II, який переховувався в Угорщині. Цей акт свідчив про намагання укріпити спадкоємство князівського столу, адже єдиному законному сину Владислава-Германа Болеславу на цей момент був тільки рік. Позашлюбний ж син польського князя Збігнев був заручником у Германії. Напередодні дружина Владислава-Германа померла родами, а сам князь не вирізнявся добрим здоров'ям.

На користь існування союзу Владислава-Германа з якимось руським князем свідчить оповідання польських джерел про шлюб Мешка з руською княжною: «Тому його дядя Владислав вирішив закликати юнака у Польщу ... і, не зважаючи на заздрісну долю, одружити його з руською дівчиною»⁵². «Рочник краківського капітулу», «Свентокшиський рочник

⁴⁹ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 124.

⁵⁰ Gregorius VII P.M. Demetrio Izjaslao magno duci Kiovienci // Monumenta Ucrainae Historica. – Том 1. (1075-1623) / Зібрав митрополит Андрей Шептицький / Centro di studi superiori Ukraina a Roma, Видання українського католицького університету. – Рим, 1964. – С. 1.

⁵¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. – М., 2001. – С. 539-547.

⁵² Хроника Галла Анонима // Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. – М., 1990. – С. 54.

давній» та «Рочник стислий» наводять дату цього шлюбу – 1088 р.⁵³ Ян Длугош знав і ім'я дружини Мешка – Євдокія Ізяславна, сестра Ярополка та Святополка Ізяславичів⁵⁴. М. Баумгартен, В.Т. Пашуто, О.Б. Головка, Д. Донської повністю сприйняли цю ідентифікацію дружини Мешка⁵⁵, хоча ще О. Бальцер звернув увагу на той факт, що імена Мешка та його дружини за Длугошем дивним чином збігаються з парою імен Мешка III Старого та Євдокії Ізяславни (дочка Ізяслава Мстиславича) в Хроніці Кадлубка і пояснював це тим, що Длугош просто заплутався у джерелах – ім'я дружини Мешка він зазначив як невідоме⁵⁶. В.Т. Пашуто називав сумніви О. Бальцера безпідставними, і, в свою чергу, наголосив на тому, що джерелом Длугоша був втрачений Київський літописний звід 1237 р., який зберіг повідомлення про шлюб доньки Ізяслава⁵⁷. Та все ж таки, думка про те, що Київський звід 1237 р. у частині «Повісті временних літ» був набагато інформативнішим, викликає сумніви. Адже, як правило, додаткова інформація у пізніших зводах про імена та шлюби давньоруських князів ґрунтується на повідомленнях синодиків та помянників, а інші джерела додаткових відомостей волинського походження варто шукати у втрачених місцевих записах (хоча приписувати до них всі незрозумілі за походженням повідомлення польських середньовічних істориків та, наприклад, В.М. Татищева, теж не варто), а не у втрачених списках «Повісті временних літ».

О.В. Назаренко критикує І. Длугоша з дещо інших засад. По-перше, він наголошує на невідповідності віку Мешка та гаданої дочки Ізяслава Ізяславича від Гертруди – Мешко народився 1069 р., а Гертруда, його можлива теща, – близько 1025 р., тобто до 1069 р. вже могла минути вік, коли була б в змозі народити дитину⁵⁸. Значимо від себе, що точна дата народження Гертруди невідома. Її можна дещо відсунути від 1025 р., та й практика шлюбів, коли дружина старша за чоловіка (в цьому випадку мова може йти про різницю 3-5 років), була і залишається доволі поширеною. Аргумент же О.В. Назаренка, що шлюби родичів у п'ятому коліні були неможливими з точки зору християнського права, не є коректним, це

⁵³ Рочник краковского капитула; Свентокшиский рочник древний; Рочник краткий // Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. – М., 1990. – С. 148, 154, 156.

⁵⁴ Joannis Dlugossi. Historiae Polonicae / Ed. A.Przedziecki. – Cracoviae, 1873. – Lib. IV. – P. 161.

⁵⁵ Baumgarten N. De. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siecle. – Roma, 1927. – P. 10-11. – Table II. – №. 4; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 43; Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С. 59; Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. – Ч. 1. (середина IX – начало XIV вв.) – Ренн, 1991. – С. 33-34.

⁵⁶ Balzer O. Genealogia Piastow. – Krakow, 1895. – S. 86-87; Хроника магистра Винцентия Кадлубка // Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. – С. 105.

⁵⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 18, 25-29.

⁵⁸ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях ... – С. 547-548.

звичайна практика, а не поодинокі випадки (хоча й дійсно, це було заборонено церквою). З іншого боку, обережність О. Бальцера, на нашу думку, є виправданою, – і ми будемо мати нагоду повернутися до обставин цього шлюбу дещо пізніше.

Але, якщо О.В. Назаренко шукає мотиви Волинського конфлікту у відносинах в середині п'ятикутника Русь – Польща – Германія – Чехія – Угорщина, то нам здається, що до цього слід залучити відомості про участь кочовиків у цих конфліктах. Адже, за свідченнями джерел, вже на початку 1080-х рр. почалися активні напади половців на територію Польщі, союзником яких виступали Ростиславичі. І якщо «Повість временних літ» перший такий похід відносить до 1092 р.⁵⁹, то М. Стрийковський датує початок набігів Василька з половцями до 1082 р.⁶⁰. Нам здається необхідним відсунути цю дату на наступний 1083 р., коли Володар Ростиславич та Давид Ігоревич були вигнані Олегом Святославичем з Тмуторокані. Хоча можливо, що Василько діяв і до повернення свого брата на власний розсуд. В боротьбі за батьківську Волинь Ростиславичі ставали ворогами Ярополка Ізяславича, тому той і сприймався Владиславом-Германом як охоронець східних кордонів від кочовиків.

Правда, половці та печеніги загрожували Польщі і з боку Угорщини. Адже вони складали військо короля Шаламона в боротьбі за трон 1086 р. та у поході на Візантію 1087 р.⁶¹ Їх військові поселення в Угорщині та Словаччині сягали кордонів з Польщею⁶².

Отже, у 1080-х рр. в регіоні перетнулися, з одного боку, наміри Всеволода Ярославича перенести політичну напругу з південних кордонів своїх власних володінь до Волині, яка була базою головного претендента на київський стіл, а, з іншого, – прагнення Владислава-Германа до політичної стабільності в регіоні, гаранта якої він вбачав у Ярополку Ізяславичі. Для Всеволода головною метою, мабуть, було спровокувати Ярополка до активних дій проти Ростиславичів та Давида Ігоревича. Адже, в такому випадку, саме у ньому всі сторони конфлікту вбачали б єдиного гаранта цілісності своїх володінь. Але, попри повідомлення літопису та впевненість істориків, у нас немає жодного приводу вважати, що інформація про підготовку Ярополком нападу на Всеволода відповідає дійсності. Адже літописець не робить жодного натяку на те, яким чином Всеволод дізнався про нього та про той факт, що він був

⁵⁹ Ипат. – Стб. 206.; Лавр. – Стб. 215.

⁶⁰ Kronika Polska, Litewska, Zmudzka y wszystkich Rus: Macieja Strykowskiego. – Warszawa, 1846. – S. 173.

⁶¹ Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Васильевский В.Г. Труды. – Т. 1. – СПб., 1908. – С. 48-49; Расовский Д.А. Половцы // Seminarium Kondakovianum. Recueil d'etudes. Archeologie. Histoire de l'art. Etudes Byzantines. – VIII. – Institut Kondakov, Praha, 1935. – S. 181; Князький І.О. Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С. 38-39.

⁶² Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. Recueil d'etudes. Archeologie. Histoire de l'art. Etudes Byzantines. – VI. – Institut Kondakov, Praha, 1935. – S. 1-50.

ініційований “злыми” радниками. Та й сам мотив “злих радників” є лише літературним кліше. Навіть зроблене нами вище припущення про можливу намову з боку Давида Ігоревича не виглядає переконливим. Скоріш за все, ніякої спроби повстання не було. Не дочекавшись активних дій з боку Ярополка Ізяславича, Всеволод сам вдався до превентивних дій, а літописна стаття мала просто виправдати нічим не спровокований напад.

На користь такої нашої думки свідчить той факт, що Ярополк навряд чи наважився б полишити беззахисний Володимир, рушити на Київ з огляду на нещодавні ворожі дії Ростиславичів, які укріпилися на кордоні його володінь. Жодної інформації про можливу польську допомогу у діях проти київського князя ми не маємо. Крім того, коли Володимир Всеволодович на чолі війська вдерся на Волинь, він не знайшов там жодних ознак воєнних приготувань та не зустрів організованого військового спротиву: дружина Ярополка та його мати необережно перебували у прикордонному Луцьку і разом з нечисленною дружиною одразу ж потрапили у полон. Та й головні характеристики у літописній епітафії Ярополка – “смирень”, “братолюбивъ” – немов би підводять до паралелі зі святими Борисом і Глібом⁶³. Для нас найбільш цікавою є обмовка: **«многы бѣды приемъ без вины изгонимъ от братья своего, обидимъ и разграбленъ»**. Навряд чи її можна пояснити, слідом за Д. С. Лихачовим, лише тим, що Ярополк заповів Києво-Печерському монастирю всі свої особисті володіння⁶⁴. Адже мотив провини і пограбування у епітафії є немов би реплікою на літописну статтю 6593 р.

Певну невідповідність у літописній офіційній версії подій 1084-1087 рр. розкриває співставлення різних редакцій ПВЛ з відповідними фрагментами «Повчання» Володимира Мономаха⁶⁵:

⁶³ Ипат. – Стб. 198-199; Лавр. – Стб. 206-207. Це відмічають й А. Ф. Літвіна та Ф. Б. Успенський (Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Пути усвоения христианских имен в русских княжеских семьях XI – начала XIII в. // Религии мира. История и современность. – М., 2002. – С. 47).

⁶⁴ Лихачев Д. С. Комментарий // ПВЛ. – СПб., 1999. – С. 505.

⁶⁵ Необхідно зробити зауваження про складність внутрішньої хронології Повчання Володимира Мономаха. Зазначимо, що наведений нами варіант датування подій, пригадуваних Мономахом, не є повністю незаперечним.

Рік	Іпатіївський літопис	Лаврентіївський літопис	Повчання Володимира Мономаха
1083			А ю зиму и паку по Изяславичихъ* [Ростиславичихъ] за Микүлинъ и не постигохом ихъ
1084	В лѣто 6592. Приходи Ярополкъ ко Всеволодѹ на великъ день. В се же время вѣбѣгоста Ростиславича два от Ярополка.	В лѣто 6592. Приходи Ярополкъ ко Всеволодѹ на великъ день** в се же время вѣбѣгоста Ростиславча два от Ярополка. И пришедше прогнаста Ярополка	
	И посла Всеволодъ сына своего Володимера и выгна Ростиславич и посади Ярополка Володимѣри.	и посла Всеволодъ Володимера сына своего и выгна Ростиславича и посади Ярополка Володимери.	И на тѹ веснѹ к Ярополкѹ совкуплятися на Броды
	В се же лѣто Давыдъ зая Грѣчнеки во Олешьи и зая в них все имѣнье.	В се же лѣто Давыдъ зая Грѣкы въ Олешьи и зая оҹ них имѣнье.	
	Всеволодъ же пославъ приведе и и вдасть емѹ Дороговѹжь.	Всеволодъ же пославъ приведе и и вда емѹ Дороговѹжь.	На тѹ зиму идохомъ кѹ Ярополкѹ совокуплятися на Броды и любовь великѹ створихомъ.

* Історики погоджуються з тим, що це помилка у протографі, а читати слід “Ростиславичихъ”.

** Цей Великдень припадав на 27 березня

1085	<p>В лѣто 6593. Ярополкѹ хотящю на Всеволода, пославшю* [послушавшю] емѹ злыхъ свѣтник. Се оувѣдавъ Всеволодъ посла противѹ емѹ сына своего Володимера. А Ярополкъ же оставивъ матерь свою и дружинѹ свою Лѹчьскє, а самъ вѣжа в Ляхи. Володимерѹ же прішедшѹ к Лѹчскѹ, дашася Лѹчанѹ. Володимерѹ же посадившю Давыда въ Володимерѹ оѹ Ярополка мѣсто, а матерь Ярополчю и женѹ его и дружинѹ его приведе Киеву іменьє его вземъ.</p>	<p>В лѣто 6593. Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода послушавъ злыхъ свѣтник. Се оувѣда Всеволодъ посла противѹ емѹ сына своего Володимера. Ярополкъ же оставивъ матерь свою и дружинѹ Лѹчьскѣ вѣжа в Ляхы. Володимерѹ же прішедшю Лѹчьскѹ и вдашася Лѹчанє. Володимеръ же посади Давыда Володимери въ Ярополка мѣсто, а матерь Ярополчѹ и женѹ его и дружинѹ его приведе Киеву и имѣньє вземъ его.</p>	
1086	<p>В лѣто 6594</p>	<p>В лѣто 6594. Приде Ярополкъ из Ляховъ и створи миръ с Володимеромъ и иде Володимеръ вспять Черниговѹ. Ярополкъ же сѣде Володимери</p>	<p>И потом ходивъ Володимерю паки Ярополка посадихъ</p>

* У більшості списків (Хлебніковський, Погодинський) знаходимо більш прийнятну форму “послушавшю”

		И пересѣдевъ мало дни иде Звенигороду и не дошедшу ему града и провоненъ бысть от проклятаго Нерадьца от дьявола наоученыя и от злыхъ человекъ месяца нояб-ря в 22 день	... и Ярополкъ оумре.
1087	В лѣто 6595. Приде Ярополкъ из Ляховъ и створи миръ с Володимеромъ. И иде Володимеръ опять Чернѣгову, а Ярополкъ сѣде Володимеръ.		
	И пересѣдивъ мало днѣй иде Звенигороду и не дошедшу ему города провоненъ бысть от проклятаго Нерадьца от дьяволя наоученыя и от злыхъ человекъ		
	В се же лѣто ходи Всеволодо къ Перемышлю.		

Перш за все, привертає увагу невідповідність датування року повернення Ярополка з Польщі та його смерті у Іпатіївському та Лаврентіївському зводах. Можливість простої помилки у списках Іпатіївської групи заперечує наявність у них статті 1086 р., текст якої відсутній у списках Лаврентіївської групи. Одним з можливих пояснень такої особливості могло б бути припущення про застосування до цього фрагменту вересневого літочислення (адже повернення на Волинь і смерть Ярополка, цілком ймовірно, могли б припасти на вересень-листопад 1086 р. – «а Ярополкъ сѣде Володимеръ и

пересѣдивъ мало днѣй иде Звенигороду»)»⁶⁶. О. В. Назаренко пояснює це іншим чином. Оскільки оповідання про закладання церкви св. Андрія Всеволодом Ярославичем під 6594 р. потрапило лише до третьої редакції ПВЛ⁶⁷, то наступне за ним повідомлення про повернення і смерть Ярополка помилково було зсунуте на наступний 6595 р., який у попередніх списках ПВЛ залишався порожнім⁶⁸.

Як виявляється з «Повчання», перший похід на Ростиславичів Мономах здійснив ще до великодньої поїздки Ярополка у Київ, яка була пов'язана, за аналогією з великодньою зустріччю Олега і Всеволода 1078 р. у Чернігові, з виплатою щорічної данини. Це означає, що наділення молодших Ростиславичів в майбутній Галичині не можна однозначно пов'язувати з подіями 1084 р. Протягом ультраберезневого 6592 р. (весна 1084 – весна 1085 рр.) Мономах, згідно того ж «Повчання», здійснив два походи на допомогу Ярополку, причому друга зустріч Володимира і Ярополка, на нашу думку, припадає саме на той час, коли, згідно ПВЛ, Всеволод наділив Давида Дорогобужем. Сам Мономах характеризував цю зустріч з Ярополком у вкрай позитивних фарбах: «любовь велику створихомъ», що зовсім не схоже на констатоване багатьма істориками невдоволення Ярополка щедрістю Всеволода Ярославича. Чи все ж таки Дорогобуж не був виділений із власних володінь великого князя?

І головне, – якщо всю увагу літописця у статтях 1084-1087 рр. було прикуто до волинських подій, які стали немов би предтечею літературного оповідання про волинську кризу 90-х рр. XI ст. та осліплення Василька й активної участі у них Володимира Всеволодовича, то у «Повчанні» Мономаха йдеться переважно про його половецькі походи. Про свою участь у волинських подіях автор говорить побіжно, а про свою роль у вигнанні Ярополка з Волині й зовсім не пригадав. Таким чином, Володимир немов би дистанціювався від політики власного батька. Якщо про вигнання Ярополка з Володимира у «Повчанні» не сказано жодного слова, то про допомогу у відновленні Ярополка на Володими-

⁶⁶ "Але, за думкою Н. Г. Бережкова, запровадження цього способу літочислення припадає лише на XV ст.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 32. Правда, в літературі зустрічається думка, що константинопольське вересневе літочислення було найдавнішою християнською календарною системою Давньої Русі, але воно було витіснене до кінця XI ст. (Цыб С. В. Древнерусское времячисление в "Повести временных лет". – Барнаул, 1995. – С. 34–35 (він виділяє цілий ряд прикладів вересневого датування у текстах ПВЛ 6570–6575 рр.); Пчелов Е. В. Древнейший календарный стиль Древней Руси // Славяне и их соседи: Славянский мир между Римом и Константинополем: Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья. – М., 2000. – С. 108–110). Для середини – другої половини XI ст. прикладами вересневого датування є відома графіть у Софіївському соборі про смерть Ярослава Мудрого, Остромирове Євангеліє та укладена в др. половині XI ст. "Пам'ять та похвала князю Володимиру".

⁶⁷ Шахматов А. А. Повесть временных лет. – Т. 1: Вводная часть, текст, и примечания. – Пг, 1916. – С. 260.

⁶⁸ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях... – С. 547, прим. 6.

рському столі він не забув пригадати⁶⁹. З огляду на загальну приязнь до Ярополка киян: «**вси Кияне великъ плачь створиша над нимъ**»⁷⁰, Всеволод, аби припинити розмови про несправедливість його звинувачень проти Ярополка та запобігти можливих підозр про свою участь у вбивстві володимирського князя (аналогія з вбивством Романа Святославича була помітна всім), сам виступив на покарання вбивць. Під 1087 р. у Іпатіївському літописі згадується про його похід на Ростиславичів: «**В се же лѣто ходи Всеволодъ къ Перемышлю**»⁷¹. Про цей похід згадано лише у Іпатіївській групі списків після епітафії Ярополку, що, на думку офіційного укладача літопису, мало б символізувати справедливе покарання. Та сюжет не знайшов свого розвитку, – похід видався безрезультатним, мабуть не був схоплений і сам вбивця, а головним його наслідком стало посадження у Володимирі Давида Ігоревича⁷², яке Всеволод здійснив власноруч (про цю подію Мономах, зрозуміло, нічого не говорить у «Повчанні»⁷³). В інших ж літописах ця сюжетна лінія й просто загубилася.

Отже, внаслідок складної політичної інтриги (частково навіть не власної) Давиду Ігоревичу вдалося посісти батьківський стіл. Правда, його волинські володіння виглядали дещо урізаними в порівнянні з Волинським князівством середини XI ст.: Всеволод відрізав від нього Погориння, Берестейщину, на Півдні закріпилися Ростиславичі, в Перемишлі давно вже сидів Рюрик, наділи в Звенигороді та Тереховлі мали Володар і Василько. Але навряд чи можна вважати, що відторгнення цих володінь від Волині пов'язане саме з подіями 1086-1087 рр., як прийнято вважати у літературі⁷⁴. Як ми писали вище, Перемишльська земля вже кілька десятиріч перебувала під владою Ростиславичів, та й вбивця Ярополка втік до Рюрика саме туди. Згідно того ж «Повчання» Мономаха, Ростиславичам ще у 1083 р. належав й Тереховль: «**А ю зиму и пакы по Изяславичихъ [Ростиславичихъ] за Микулинъ и не постигохом ихъ**»⁷⁵, – адже Микулін знаходився саме на підступах до цього міста⁷⁶. Погориння, за нашими ж спостереженнями, ще у 70-ті рр. XI ст. входило до домену київського князя і навряд чи було відділено від Волині саме 1086-1087 р. До того ж, ще у 1085 р. його отримав від Всеволода Давид Ігоревич, і коли останній отримав

⁶⁹ На свідомому замовчуванні незручних обставин своєї участі у сумній долі Ярополка Ізяславича наполягає, зокрема, й П.П. Толочко (Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... – С. 95).

⁷⁰ Іпат. – Стб. 198; Лавр. – Стб. 206.

⁷¹ Іпат. – Стб. 199.

⁷² Саме так вважає і О. В. Назаренко: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях... – С. 552.

⁷³ Є певні підстави вважати, що Мономах дуже особисто сприйняв смерть Ярополка, на честь якого він нарік одного з своїх синів (докладніше див.: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Пути усвоения христианских имен... – С. 44).

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 77; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII веков. – К., 1985. – С. 47.

⁷⁵ Лавр. – Стб. 248.

⁷⁶ Див. напр.: Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С. 119, 290–291; Котляр Н. Ф. Формирование территории... – С. 95.

Володимир, київський князь, вочевидь, забрав собі Дорогобуж назад. Та й Берестейщина належала тоді не до Волині, а тяжіла скоріше до Турівського уділу Київського князівства. Саме тому вона разом з Туровом потрапила під владу Святополка Ізяславича, який по смерті брата перейшов з Новгороду до столиці Дреговицької землі.

Дуже цікавим є питання про нейтралітет Святополка Ізяславича у подіях на Волині 1085-1087 рр. Ми не знаходимо жодних згадок у літописах про допомогу братові з його боку. Пояснення цьому факту можна віднайти у тому, що Святополк та Ярополк були народжені від різних матерів, та й до того ж Святополк, хоча й був старший за Ярополка, був народжений поза шлюбом⁷⁷. Саме останні обставини, мабуть, найбільше дратували новгородського князя, оскільки навіть посідаючи стіл, який традиційно обіймав наступник київського князя, Святополк навряд чи сприймався гідним конкурентом свого молодшого брата. Принаймні, його нейтралітет був непогано оплачений – під 1088 р. у ПВЛ оповідається про зайняття ним турівського столу: «Того же лѣта иде Святополкъ из Новгорода к Турову жити»⁷⁸. Як довів О. В. Назаренко, Святополк не втратив при цьому Новгородського столу⁷⁹, який був забраний в нього тільки 1091 р. Отже, смерть Ярополка призвела до того, що на західному рубежі вже не існувало єдиного великого комплексу земель під владою представника іншої гілки Ярославичів. Місцеві князі були максимально послаблені, перебували у взаємних конфліктах, і навіть вдала спроба Святополка спертися на допомогу угорського короля⁸⁰ не змогла підвищити його політичний авторитет. Вже 1091 р. його було позбавлено новгородського столу, який посів онук київського князя Мстислав Володимирович. Все йшло до того, що Ізяславичі мали б зовсім позбутися можливості посісти у майбутньому київський стіл. Якщо за Ярополка увага літописця була прикута майже виключно до подій на Волині, то після переїзду Святополка у Турів Волинь майже повністю зникає зі сторінок ПВЛ, і літописець немов би неохоче згадує про похід Василька Ростиславича з половцями на Польщу та про смерть його старшого брата, перемишльського князя Рюрика.

⁷⁷ Про старійшинство Святополка: Высоцкий С. А. Киевские граффити Софии Киевской XI-XIV вв. – К., 1966. – С. 79-80; Кучкин В. А. «Съ тоя же Каялы Святоплькъ...» // *Russia Mediaevalis*. – Т. VIII. 1. – München, 1995. – С. 108. Про народження Святополка поза шлюбом: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях... – С. 566– 570.

⁷⁸ Лавр. – Стб. 207. Іпатіївський літопис містить дещо відмінне формулювання: «Том же лѣтѣ иде Святополкъ из Новгорода Турову на княженьє» (Ипат. – Стб. 199).

⁷⁹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях... – С. 548-551.

⁸⁰ Йдеться про шлюб Ярослава Святополчича з дочкою Ласло I (його було укладено в 1088-1091 рр.).